

BIULETYN

ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU HISTORYCZNEGO

TATIANA BERENSTEIN I ADAM RUTKOWSKI — PRZEŚLADOWANIA
LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W OKRESIE HITLEROWSKIEJ ADMINISTRA-
CJI WOJSKOWEJ NA OKUPOWANYCH ZIEMIACH POLSKICH (1.IX.
1939 r. — 25.X.1939 r.) ● DAWID FAJNHAUZ — LUDNOŚĆ ŻYDOW-
SKA NA LITWIE I BIAŁORUSI A POWSTANIE STYCZNIOWE ● JANI-
NA MORGENSZTERN — UWAGI O ŻYDACH SEFARDYJSKICH W ZA-
MOŚCIU W LATACH 1588—1650 ● TATIANA BERENSTEIN — O HAN-
DLOWYM TOWARZYSTWIE WŁÓKIENNICZYM (TEKSTILHANDELGE-
SELLSCHAFT mbH) W GENERALNEJ GUBERNI (1940—1944) ● JERZY
JAROS — GRABIEŻ MIENIA ŻYDÓW PRZEZ WŁADZE HITLEROWSKIE
W ŚWIELE AKT URZĘDU POWIERNICZEGO W KATOWICACH ● DA-
NUTA DĄBROWSKA — O PROJEKTACH POPRAWY SYTUACJI LUD-
NOŚCI W GETCIE ŁÓDZKIM (WNIOSKI MIESZKAŃCÓW GETTA Z LAT
1940—1942) ● MAURZYCY TYRMAN — O KÓŁKACH ŻYDOWSKICH
PPS-LEWICY I SDKPiL W WARSZAWIE (WSPOMNIENIA) ● RECENZJE
● STRESZCZENIA W JĘZYKU ANGIELSKIM

9
WARSZAWA, KWIECIEŃ—CZERWIEC 1961 r. Nr 38

SPIS TREŚCI

<i>Tatiana Berenstein i Adam Rutkowski</i> — Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1.IX.1939 r. — 25.X.1939 r.)	3
<i>Dawid Fajnhauz</i> — Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe	39
<i>Janina Morgensztern</i> — Uwagi o Żydach sefardyjskich w Zamościu w latach 1588—1650	60
<i>Tatiana Berenstein</i> — O Handlowym Towarzystwie Włókienniczym (Textil-handelsgesellschaft mbH) w Generalnej Guberni (1940—1944)	83
<i>Jerzy Jaros</i> — Grabież mienia Żydów przez władze hitlerowskie w świetle akt Urzędu Powierniczego w Katowicach	105
<i>Danuta Dąbrowska</i> — O projektach poprawy sytuacji ludności w getcie łódzkim (wnioski mieszkańców getta z lat 1940—1942)	118
<i>Maurycy Tyrman</i> — O kółkach żydowskich PPS-Lewicy i SDKPiL w Warszawie (wspomnienia)	128
Recenzje	145
Streszczenia w języku angielskim	149

BIULETYN ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU HISTORYCZNEGO

MARTYRS MEMORIAL AND
MUSEUM OF THE HOLOCAUST
6505 WILSHIRE BLVD. (852-1234)
LOS ANGELES, CA 90048

85-9

WARSZAWA, KWIECIEŃ - CZERWIEC 1961 r. Nr 38

KOLEGIUM REDAKCYJNE

T. Berenstein, A. Eisenbach (*zastępca naczelnego redaktora*), B. Mark (*naczelnny redaktor*), A. Rutkowski (*sekretarz redakcji*).

Copyright by Żydowski Instytut Historyczny w Polsce
Warszawa, Al. Gen. Świerczewskiego 79 (Tłomackie 5)

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE — WARSZAWA
WARSZAWA, UL. MIODOWA 10

Nakład 721 + 159 (880)	Oddano do składu w maju 1961 r.
Ark. wyd. 12,25, druk. 9,5.	Podpisano do druku w czerwcu 1961 r.
Papier dr. sat. 70 g 70×100 V kl.	Druk ukończono w czerwcu 1961 r.
Cena zł 25.—	Zamówienie 832 — S-67

Druk. MSW

TATIANA BERENSTEIN, ADAM RUTKOWSKI

PRZEŚLADOWANIA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W OKRESIE HITLEROWSKIEJ ADMINISTRACJI WOJSKOWEJ NA OKUPOWANYCH ZIEMIACH POLSKICH (1.IX.1939 r. — 25.X.1939 r.)

I

W okresie przygotowania militarnej agresji III Rzeszy na Polskę opracowano równocześnie szczegółowy plan działania dla hitlerowskiej administracji na podbitych ziemiach. Aparat administracyjny podlegał poszczególnym zgrupowaniom armii oraz armiom. Naczelne Dowództwo Wehrmachtu (OKW), które przystąpiło do opracowania planu napaści na Polskę na wiele miesięcy przed wrześniem 1939, wyznaczyło do tej kampanii wojennej dwa zgrupowania armii: zgrupowanie Północ pod dowództwem gen. Fedora von Bocka oraz zgrupowanie Południe pod dowództwem gen. Karola Gerda von Rundstedta. Głównym szefem administracji cywilnej, podległej dowództwu zgrupowania armii Północ, był Hermann, a przy dowództwie zgrupowania Południe był Józef Wagner¹.

Naczelnym dowódcą wojsk lądowych (Oberbefehlshaber des Heeres) był gen. Walter von Brauchitsch, który miał sprawować na okupowanych ziemiach pełnię zwierzchniej władzy wykonawczej (vollziehende Gewalt) i z tego tytułu upoważniony był do wydawania wszelkich zarządzeń².

W skład zgrupowania armii Północ wchodziły dwie armie: 3 armia (gen. Georg von Küchler) i 4 armia (gen. Günther von Kluge). Do zgrupowania armii Południe należały zaś trzy armie, a mianowicie: 8 armia (gen. Johannes Blaskowitz), 10 armia (gen. Walter von Reichenau) i 14 armia (gen. Wilhelm List)³. Przy naczelnym dowództwie każdej z tych pięciu armii (Armeeoberkommando, AOK) istniały aparaty administracyjny i policyjny, podlegające bezpośrednio głównemu kwatermistrzowi danej armii⁴. Na czele aparatu administracyj-

¹ H. Greiner, *Za kulisami OKW*, Warszawa 1959, s. 34—37.

² A. Weh, *Das Recht der Generalgouvernement*, Krakau 1941, A 100/4.

³ *Der Krieg 1939/40*, Berlin 1941.

⁴ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (WAPŁ), Akta szefa administracji cywilnej przy naczelnym dowództwie 8 armii, 1015/2. Wykres graficzny struktury organizacyjnej AOK 8.

nego stał szef administracji cywilnej (Chef der Zivilverwaltung). Aparat policyjny stanowiły podówczas specjalne grupy operacyjne (Einsatzgruppen).

Szefami administracji byli: Eryk Koch (3 armia), Artur Greiser (4 armia), von Craushaar (8 armia), Hans Rüdiger (10 armia), Dill (14 armia).

Komendantem 4 policyjnej grupy operacyjnej przy 3 armii był Beutel, komendantem 3 grupy operacyjnej przy 8 armii był obersturmbannführer dr Fischer⁵, komendantem zaś 1 grupy operacyjnej przy 14 armii był brigadeführer Streckenbach⁶. Grupy operacyjne, rekrutujące się spośród funkcjonariuszy Policji Państwowej, Policji Kryminalnej i Służby Bezpieczeństwa, składały się z dwóch i więcej oddziałów operacyjnych (Einsatzkommandos)⁷. Zadaniem Einsatzgruppen było zwalczanie wszelkich przejawów oporu w stosunku do armii niemieckiej i władz okupacyjnych na podbitych ziemiach w okresie zarządu wojskowego⁸. W praktyce oznaczało to akcje terrorystyczne przeciwko członkom polskich partii robotniczych (KPP, PPS), klasowym związkom zawodowym, osobom pochodzenia niemieckiego, które pozostały lojalne wobec Polski, branie zakładników spośród ludności cywilnej, organizowanie batalionów roboczych z młodzieży polskiej, aresztowanie patriotów polskich, oraz grabież mienia państwowego i społecznego, zwłaszcza dzieł sztuki. Einsatzgruppen zajmowały się m. in. sprawami ludności żydowskiej; świadczy o tym m. in. znany na ogół telefonogram R. Heydricha z 21 września 1939 r. „w kwestii żydowskiej na okupowanych ziemiach”. Z niektórych sprawozdań komendantów Einsatzgruppen wynika, że interesują się one ewidencją ludności żydowskiej, zakazem swobodnego poruszania się Żydów, aresztowaniem członków rodziny twórcy języka esperanto, dr Ludwika Zamenhofs⁹, projektami utworzenia gett, powoływaniem do życia judenratów itp.¹⁰ Nie bez racji więc komendant 3 Einsatzgruppe, Fi-

⁵ Nie należy mylić z drem Ludwikiem Fischerem, gubernatorem dystryktu warszawskiego w latach 1939—1944.

⁶ Nie udało się dotychczas ustalić nazwisk komendantów dwóch pozostałych policyjnych grup operacyjnych.

⁷ WAPŁ, 1015/10/I, k. 9.

⁸ Tamże, k. 10. Określenie zadań w strefie operacyjnej przez dowódcę 3 grupy operacyjnej Policji Bezpieczeństwa i komendanta Tajnej Policji Polowej przy 8 armii (dok. datowany z 26.VIII.1939 r.).

⁹ W pierwszych dniach października 1939 r., w kilka dni po wkroczeniu do Warszawy wojsk niemieckich, aresztowano syna twórcy języka esperanto wraz z żoną i siostrą; wszyscy troje byli lekarzami i po wszystkich od razu zaginęli wszelki ślad. WAPŁ, 1015/41 k. 37. Sprawozdanie Beutla, komendanta 4 Einsatzgruppe z 6.X.1939 r. (Beutel pisze: „Die bekannte jüdische Familie Samenhof, eine der Führender Warschau's, wurde festgenommen und zur Befragung über die führende Judenschicht vernommen”); Pam. 160 (Sabiny Glocerowej).

¹⁰ WAPŁ 1015/11, k. 25, 26; 1015/25, k. 24; Mirostaw Cygański, Z akt szefa zarządu cywilnego przy dowództwie 8 armii niemieckiej. Październik 1939 r. opubl. w „Najnowszych Dziejach Polski” (Materiały i studia z okresu II wojny światowej), III/1959, s. 225—226.

scher, stwierdzał w swym referacie, że „w dalszym ciągu dokonuje rozwiązania problemu żydowskiego”¹¹.

Do zadań aparatu administracyjnego, na czele którego stał — przy poszczególnym naczelnym dowództwie armii (AOK) — szef administracji cywilnej, należało: tworzenie aparatu władzy (Organisation), utrzymanie w ryzach ludności (Öffentliche Sicherheit), sprawy komunikacji i łączności (Verkehrswesen) oraz sprawy gospodarcze (Wirtschaft)¹².

Na dwa dni przed kapitulacją Warszawy, kiedy losy wojny niemiecko-polskiej były już definitywnie przesądzone, Hitler wydał dekret o formalnym wprowadzeniu administracji wojskowej w okupowanej Polsce (Organisation der Militärverwaltung in den besetzten ehemals polnischen Gebieten) i o podziale tych terytoriów na 4 wojskowe okręgi administracyjne: Prusy Zachodnie, Poznań, Kraków i Łódź. Naczelnym dowódcą wojskowym na tych ziemiach (Oberbefehlshaber Ost) Hitler mianował gen. Rundstedta. Utworzono przy nim urząd naczelnego szefa zarządu (Oberverwaltungschef), który fuhrer powierzył drowi Hansowi Frankowi. Temu z kolei byli podporządkowani szefowie zarządu (Verwaltungschef) przy naczelnym dowódcach czterech wymienionych okręgów wojskowych; Frank miał być jednocześnie także szefem zarządu w okręgu Łódź¹³.

W wyniku tych zmian na początku października 1939 r. szefowi zarządu przy naczelnym dowódcy okręgu wojskowego Łódź podporządkowano województwa: łódzkie, kieleckie, warszawskie i lubelskie. Na obszarze tym powstały 4 wewnętrzne okręgi (podokręgi) wojskowe: Łódź, Warszawa, Radom i Lublin. W trzech ostatnich miastach utworzono ekspozytury szefa zarządu (Aussenstellen vom Verwaltungschef im Militärbezirk Lodz). Na czele ekspozytury warszawskiej stanął: Wermann, radomskiej — Krummacher, lubelskiej zaś — dr Kessler¹⁴.

Dekretem Hitlera z 8 października 1939 r. zostały przyłączone do Rzeszy północno-zachodnie ziemie polskie, nazwane przez okupanta okręgami poznańskim i Prusami Zachodnimi (Pomorze). Ponadto dekret ten przyłączył do Rzeszy również tzw. rejencję katowicką i ciechanowską¹⁵.

Z okupowanej Polski — po oderwaniu Śląska, Pomorza i Poznańskiego — Hitler utworzył dekretem z 12 października 1939 r. nową

¹¹ WAPŁ, 1015/10/I, k. 92—93. Sprawozdanie komendanta 3 grupy operacyjnej (Einsatzgruppe) z 25.IX.1939 r. dla gł. kwatermistrza 8 armii płk. Jaenecke.

¹² Główna Komisja Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKBZH), Akta Procesu Buhlera (PB) t. XXIV, k. 1—3. Rozkaz dzienny nr 1 z 8.IX.1939 r. szefa administracji cywilnej 10 armii Rüdigera do landratów i burmistrzów.

¹³ GKBZH, Akta do procesu generałów Rundstedta, Mannsteina i Straussa (Mat. proc. gen.), t. III, k. 12 i następne. Dekret Hitlera z 25.IX.1939 r.

¹⁴ WAPŁ, 1015/9, k. 29. Rozkaz dzienny nr 12 z 16.X.1939 r.

¹⁵ RGBl, I, s. 2042.

kadłubową jednostkę administracyjną pn. Generalnej Guberni, a jej wielkorządcą mianował Hansa Franka¹⁶. Dekretem tym Hitler przekreślił w zasadzie swój poprzedni dekret z 25 września 1939 r. o wprowadzeniu administracji wojskowej w okupowanej Polsce. Sprawa przekazania administracji przez władze wojskowe organom cywilnym była omawiana m. in. na konferencji, która się odbyła w Berlinie 17 października 1939 r. z udziałem Hitlera, szefa naczelnego dowództwa Wehrmachtu (OKW), podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, Wilhelma Stuckarta i innych¹⁷. Po dwóch dniach Hitler wydał dekret o przekazaniu administracji w Generalnej Guberni generalnemu gubernatorowi w dniu 25 października 1939 r.¹⁸

Wspomniany dekret przyspieszył w konsekwencji termin wejścia w życie dekretu z 8 października o przyłączeniu do Rzeszy zachodnich i północno-zachodnich ziem polskich (miał on obowiązywać dopiero od 1 listopada). 20 października Hitler zarządził, że wejdzie on w życie już z dniem 26 października 1939 r.¹⁹ W dniu 25 października o północy nastąpiło przekazanie przez władze wojskowe wszystkich agend administracyjnych niemieckim władzom cywilnym w całej okupowanej Polsce.

W krótkim stosunkowo okresie sprawowania na okupowanych ziemiach polskich władzy bezpośrednio przez czynniki wojskowe (okres szefów administracji cywilnej a następnie szefów zarządu przy naczelnym dowódcach armii) miały miejsce liczne akty przestępcze sprzeczne z ogólnie przyjętymi zasadami prowadzenia wojny. Akty i czyny te, o różnym stopniu napięcia terroru, okrucieństwa i bestialstwa, wymierzone były przeciw ogółowi ludności w podbitej Polsce, a m. in. przeciwko Żydom. Niektórym z tych zjawisk, najbardziej powszechnym, typowym i charakterystycznym, które tak dotkliwie dały się we znaki ludności żydowskiej już w samym zaraniu okupacji hitlerowskiej, chcielibyśmy poświęcić nieco uwagi. Zaliczamy do nich: akcje terrorystyczne (bezkrwawe i krwawe), niszczenie i palenie synagóg oraz wszelkich przedmiotów kultu religijnego, internowanie tzw. jeńców cywilnych, wygnanie części ludności żydowskiej za linię Sanu i Narwi, grabież mienia, pracę przymusową oraz zbrodnicze traktowanie żydowskich jeńców wojennych, oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego.

¹⁶ RGBl 1939 I, s. 2077. Zastępcą Franka, jako gen. gubernatora, został mianowany dr Seyss-Inquart, który w dekreście Hitlera z 25.IX.1939 r. wymieniony jest w charakterze Verwaltungschef w okręgu wojskowym Kraków.

¹⁷ J. Sehm, Hitlerowski plan walki biologicznej z narodem polskim, opublik. w „Biuletynie GKBZH” t. IV, s. 109—117; K. J. Pospieszalski, Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. II, Generalna Gubernia, s. 27—30.

¹⁸ GKBZH, Mat. proc. gen., t. III, k. 52. Odpis dekretu Hitlera z 19.X.1939 r.; Por. także dr A. Weh, Das Recht des GG, Kraków 1940, 30.

¹⁹ RGBl I, 2057. Dekret Hitlera z 20.X.1939 r. W przeciwnym bowiem razie w Gen. Guberni byłaby już działała władza cywilna, podczas gdy na pozostałej części okupowanej Polski pozostawałaby nadal władza wojskowa.

II. TERROR

1. ZAKŁADNICY

Jeszcze w okresie przygotowania agresji przeciwko Polsce niemieckie władze wojskowe opracowały szeroko zakrojony i szczegółowy system terroru w stosunku do ludności cywilnej na ziemiach, które zamierzały dopiero podbić. Reżim terrorystyczny miał sparaliżować wszelkie próby a nawet odruchy oporu i nieposłuszeństwa miejscowej ludności wobec hitlerowskiego najeźdźcy. Szczególna bezwzględność i jadowitość hitlerowskiego terroru polegała na ustanowieniu zasady zbiorowej odpowiedzialności. Jedną z form stosowania tego systemu wobec ludności na nowo zdobytych terenach było branie zakładników spośród najwybitniejszych przedstawicieli miejscowego społeczeństwa. Już w rozkazie naczelnego dowództwa wojsk lądowych (OKH) z 24 lipca 1939 r., w rozdziale, traktującym o postępowaniu ze zdolnymi do noszenia broni w nieprzyjacielskim kraju, znajdujemy wyraźne zalecenie, żeby „na obszarze operacyjnym armii brać w razie potrzeby zakładników i podać do publicznej wiadomości, że w wypadku wrogiego zachowania się ludności zakładnicy zostaną rozstrzelani”²⁰.

W oparciu o te generalne wytyczne naczelnicy dowódcy poszczególnych armii, które brały udział w napaści na Polskę, wydali następnie szczegółowe rozkazy. I tak np. naczelnicy dowódcy 10 armii, gen. Reichenau wydał 5 września 1939 r. rozkaz, w którym polecił brać zakładników spośród dorosłej męskiej ludności w miejscowościach, gdzie dokonano aktów dywersji lub gdzie należy się ich spodziewać. Reichenau rozkazuje przy tym za każdego zabitego lub rannego żołnierza niemieckiego i za każdy akt dywersji rozstrzelać 3 zakładników, przy czym na miejsce rozstrzelanych należy natychmiast wziąć nowych zakładników²¹.

W trzy dni później naczelnicy dowódcy 14 armii wydał rozkaz, w którym także porusza sprawę zakładników. Zaznacza mianowicie, że zakładnicy odpowiadają życiem za ewentualne przyszłe wystąpienia ludności przeciwko wojsku i władzom niemieckim, uwzględniając przy tym potrzebę ich rozstrzelania w niektórych wypadkach²².

Z tą samą, a niekiedy z jeszcze większą bezwzględnością, jak wobec ogółu ludności na okupowanych ziemiach polskich, okupant stosował wszystkie formy terroru wobec Żydów, biorąc m. in. spośród nich przy różnych okazjach zakładników.

²⁰ NOKW 118/pocz. (fotokopia w GKBZH). Rozkaz OKH/gen. St. d. H. nr 183/39 z 24.VIII.1939 r., podpisany przez gen. Grüwella.

²¹ GKBZH, Stenogram procesu gen. Miansteina t. V, s. 345, dok. MAR 1537. Rozkaz gen. Reichenau z 5.IX.1939 r.

²² GKBZH, 384z, k. 22. Rozkaz sztabowy nr 12 szefa administracji cywilnej, dra Dilla, z 24.IX. 1939 r.

Cena zł 25.—

WARUNKI PRENUMERATY CZASOPISMA

*„BIULETYN ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU HISTORYCZNEGO”
kwartalnik*

Cena w prenumeracie zł 100.— rocznie
zł 50.— półrocznie

Zamówienia i wpłaty przyjmują:

1. Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw „Ruch”, Warszawa, ul. Srebrna 12, konto PKO Nr 1-6-100.020
2. Urzędy pocztowe i listonosze
3. Księgarnie „Domu Książki”

Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę 40% drożej. Zamówienia dla zagranicy przyjmuje Przedsiębiorstwo Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch”, Warszawa, ul. Wilcza 46, konto PKO nr 1-6-100.024.

Bieżące numery można nabyć lub zamówić w księgarniach „Domu Książki” oraz w Ośrodku Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN — Ossolineum — PWN, Warszawa, Pałac Kultury i Nauki (wysoki parter).

Tylko prenumerata zapewnia regularne otrzymywanie czasopisma.